

УДК 37.013.73

О. О. Разуменко

кандидат педагогічних наук, доцент, докторант кафедри філософії
Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди

ФОРМУВАННЯ СУБ'ЄКТНОСТІ СТУДЕНТА ЯК ПЕРЕДУМОВА ПЕДАГОГІЧНИХ ВІДНОСИН

Педагогічні відносини – це спеціально організована під керівництвом викладача творча, морально-естетична взаємодія суб'єктів педагогічного процесу, спрямована на досягнення мети виховання й навчання, зумовлена соціально та психологічно всією системою суспільних відносин, загальнолюдських і національних цінностей, відповідає певному етапові розвитку суспільства. Таке розуміння педагогічних відносин, зрозуміло, не є завжди вичерпним, воно розвивається так, як розвивається суспільство й педагогічна наука. Сутністю педагогічних відносин є прямий або непрямий вплив суб'єктів цього процесу один на одного, що породжує їх взаємний зв'язок.

Відтак дослідження комунікативної діяльності викладачів і студентів у сучасному навчальному закладі неминуче зумовлює постановку питання про суб'єкта діяльності, суб'єктність студента як учасника педагогічних відносин.

Під суб'єктом розуміється особистість, здатна не тільки привласнювати світ ідей (і предметів), а й виробляти їх і змінювати. Суб'єкт завжди є активним, тобто має діяльнісне ставлення до світу у вольових актах перетворення духовного й матеріального середовища, ініціативи, активної життєвої позиції. Суб'єкт як носій свідомості й самосвідомості характеризується здатністю до адаптації, самовизначення та самореалізації, і комунікативна діяльність виступає як найважливіша форма активності суб'єкта, що організує й реалізує способи існування його суб'єктності. Суб'єктність індивіда розглядається як «причина себе», вона виявляється в таких якостях, як участь, свобода та відповідальність. В активності, відповідно до А. Леонтьєва, відбувається мовби подвійне звільнення суб'єкта від детермінуючих впливів навколишнього середовища, від його ж власних найпростіших потреб, тим самим він виступає дійсним суб'єктом самоцілеполагання, самовизначення, самореалізації [7, с. 224].

Вихідними поняттями під час визначення сутності понять «суб'єкт», «суб'єктність» були основні положення теорії діяльності студента як суб'єкта: від самовизначення – до самовияву та самоконтролю. По-третє, суб'єктність – це динамічна характеристика буття студента, може бути зрозуміла як процес [4]. І таке розуміння суб'єктності в педагогіці зумовлює необхідність виокремлення процесуальних характеристик формування суб'єктності: стадійності, нелінійності й ситуативності. Кожна особистість як результат соціалізації (Р. Асмолов) різною мірою реалізує себе як «причина себе», як суб'єкт життя, як такий суб'єкт виявляє свій спосіб життя, пізнавальної активності, свою індивідуальність. Активність особистості співвідноситься з поняттями «самостійність» і «свідомість» людини; а з погляду загальної психології найголовнішою характеристикою суб'єктності є здатність до саморегуляції, що забезпечує подолання суперечностей і функціонування особистості в діяльності [8].

Сучасний учений Колін Купер, узагальнюючи новітні дані психогенетики, доходить висновку про те, що суб'єктність молодого людини детермінується спільними діями генетичних чинників і особливостями індивідуального середовища людини, що включає вплив певних учителів на неї, «особливі» в кожному випадку відносини з членами сім'ї та вплив друзів [6, с. 224].

Суб'єктність студента – це якісна й динамічна характеристика людини, котра являє собою індивідуальний стиль активності, «цілісний образ себе» в діяльності: сукупність професійних ціннісно-вольових установок, здатності бути активним стратегом своєї освітньої діяльності, досвіду усвідомленої саморегуляції у взаємодії з людьми, які ставлять позитивну спрямованість процесу його само-

реалізації. Найважливішим, об'єднуючим елементом усіх компонентів суб'єктності студента є його суб'єктна позиція як стійка, екологічно та гуманістично орієнтована система ставлення до світу й самого себе.

Суб'єктність студента формується та розвивається найбільш інтенсивно як орієнтація на відповідність вимогам діяльності й середовища, подана в роботі компонентами: ціннісно-емоційним, когнітивно-змістовим і діяльнісно-соціальним.

Ціннісно-емоційний компонент суб'єктності студента визначається як «причина себе», тобто як базова потреба будувати своє життя відповідно до вимог освітньої діяльності й своєї індивідуальності, емоційно-особистісного ставлення до одержуваної інформації, «органічної» потреби в розвитку, зростанні, спілкуванні, «укріпленні» себе, потреби вільно визначити себе щодо цілісного ходу життя. У дослідженнях Л. Виготського, В. Давидова, В. Зимової, К. Ножович, А. Леонтьєва, С. Рубінштейна, А. Петровського проаналізовано становлення суб'єкта діяльності в процесі адаптації до чинних у суспільстві норм взаємодії й у процесі індивідуалізації як задоволення мотиву персоналізації. Крім того, різноманітні природні інтелектуальні потреби та ресурси, різноманітність способів, якими людина сприймає й переробляє інформацію, «множинність інтелектів», за Р. Гарднером, визначають ціннісно-мотиваційну й емоційну сферу студента, множинність його «моделей живання» в діяльності.

Так, наприклад, Р. Гарднер назвав сім типів інтелектуальної діяльності, які розвиваються у вищій школі на Заході (вони розвинені неоднаково в різних людей): вербально-лінгвістичний, логіко-математичний, внутрішньоособистісний (рефлексія «Я»), міжособистісний (спілкування та взаємодія), візуально-просторовий (здатність бачити об'єкти, створювати образи); тілесно-кінестетичний, музично-ритмічний [2, с. 48]. З урахуванням цих теорій ми розглядаємо суб'єктність студента і як інтелектуальну характеристику людини, і як сукупність складних мотивів, різних внутрішніх установок, що розвивають його самість або пригнічують його самостійність.

Процеси дорослішання особистості студента коледжу або вищого навчального закладу (далі – ВНЗ), формування життєвої перспективи, ділових і життєвих планів, тобто життєве самовизначення, культурне, професійне, моральне актуалізується в спілкуванні з батьками, з іншими людьми, у вольових актах пошуку та осмислення нового знання, у подоланні опору середовища. Ціннісний вибір – це дія, яка впливає на «відточення в людини здатності самостійно приймати рішення».

Ціннісне самовизначення студента передбачає три діапазони: вибір, пошук, оцінювання. Побудова образу «Я – професіонал», «Успішний Я» для студента неможлива без пошуку, вибору і проєкції еталонного образу професіонала, особистості. Наприклад, потреба «бути особистістю», потреба в самореалізації (персоналізації) забезпечують активність включення студента в систему соціальних зв'язків, у комунікативні відносини, разом із тим студент виявляється залежним від цих відносин. Потреба в самовизначенні, самовираженні – це водночас глибокий соціальний мотив, причому така специфічна мотивація може виявитися як домінування, лідерство.

У процесі формування особистості завжди є чинники, що стримують вияв суб'єктності. Так, може виникнути «дефіцит діяльнісних засобів» студента: занижена «Я – концепція», недостатньо інформації, оригінальних ідей, немає комунікативних умінь, немає готовності до спілкування, діалогу. Ситуативні й «абсолютні системи»

ієрархії цінностей у студентів різні. Реальні системи мотивів і цінностей студента (пріоритети, уподобання) – «нелінійні», вони пов'язані з певним набором особистих (інтелектуальних, психофізіологічних) і ситуативних факторів. Водночас існує «інваріантний набір» переваги цінностей, що характеризує певний біосоціальний тип особистості, тип професійної сутності, національно-культурної спільності. Престижність або непрестижність спеціальності стає на сьогодні соціальним чинником ціннісного ставлення до професії, значущим стимулом або «стримуючим фактором» суб'єктності студента в навчанні.

Мотиваційно-вольовий критерій стає ключовим у дослідженні ціннісно-емоційного компонента суб'єктності індивіда, оскільки він дає змогу безпосередньо оцінити цінності й уявлення студента про людей, явища, ідеї; зону цілей, що відповідають мотиву; зміст та інтенсивність емоційних реакцій. Однак низка тенденцій, що визначають потреби, мотивації, зовні не виявляється студентом, тому педагогу можна використовувати бесіди, інтерв'ю, особистісні опитувальники щодо мотивації досягнень, що надає можливість визначити, на що спрямована активність студента. Показником за мотиваційно-вольовим критерієм, отже, можуть стати осягнення сенсу діяльності й професійне самовизначення, вираженість потреб у досягненні.

Другим компонентом структури суб'єктності студента є когнітивний (змістовий) компонент, що містить навчально-пізнавальну активність, пізнавальну самостійність, рефлексивну активність, самоосвітню активність. Усі ці види активності об'єднані характером самовияву, самовираження студента в навчанні, спілкуванні та взаємодії з педагогом, іншими студентами.

Критерієм цього компонента стає індивідуально-когнітивний критерій, ознаками якого є не тільки базові знання з дисциплін, що вивчаються, індивідуальний рівень пізнавальної самостійності, а й рівень соціального інтелекту студента, що включає рівні психічної та фізичної енергії й витривалості, здатності до розуміння людей, моделювання соціальних явищ, рівень відкритості до нових ідей, здатність розв'язувати завдання на суб'єкт-суб'єктному рівні (і суб'єкт-об'єктному рівні); зміст психічних труднощів, які відчуває студент.

Важливою складовою індивідуально-когнітивної сфери є перцептивна сфера, орієнтована на отримання інформації з навколишнього світу, провідними каналами її є сприйняття й репрезентація. З погляду нейролінгвістичного програмування (НЛП), творцями якого вважаються Р. Бендлер і Дж. Гріндер, студент здатний протягом навчання постійно програмувати себе, вибираючи властиві йому модальності: певні способи сприйняття, мислення, відчуття, поведінки, що стає важливим фактором його індивідуального стилю навчання. За характером домінуючих модальностей, системи сприйняття діляться на візуальну (домінує зір); аудіальну (домінує слух); кінестетичну (домінують відчуття). Діагностика ведучого каналу сприйняття студента дає змогу поглибити взаєморозуміння з педагогом: завдяки підвищенню рівня відповідності обмінюємося інформацією, індивідуальними особливостями сприйняття, спогадів, уяви (через «приєднання», «закріплення», «ведення») [1, с. 117].

Вплив індивідуального середовища є дуже значущим у студентському віці. В індивідуальному середовищі явно виражається такий чинник розвитку, як власний, активний вибір суб'єктом індивідуально значущих елементів середовища. Разом із цим середовищем суб'єкт виокремлюється з родового, сімейного середовища, відстоюючи та розвиваючи свою індивідуальність, свій індивідуальний стиль активності [3, с. 24]. Взаємодія трьох факторів формування суб'єктності – генетичного, середовищного й активно-вольового – простежується у виявах індивідуального стилю активності в пізнавальній діяльності студента [9]. Індивідуальний стиль активності суб'єкта – це шлях «по-своєму» творчого пізнання та перетворення середовища, діяльності й самого себе.

Індивідуальний стиль активності студента – характерна для індивіда система навичок, методів і прийомів вирішення завдань навчально-пізнавальної діяльності, що забезпечує більш або менш успішне її виконання. За підвищених вимог до ритму й темпу діяльності студент із рухливим типом нервової системи успішно вирішує завдання за рахунок своєї працездатності, здатності легко прискорювати дії. Студент інертного типу може позбавити себе необхідності швидко реагувати на сигнали за рахунок передбачливості, профілактичних заходів [10, с. 267].

Одне з найважливіших завдань формування суб'єктності – допомогти студентові усвідомити й розвинути свій домінуючий когнітивний стиль навчання. Запуск механізмів рефлексії вивченого матеріалу, усвідомлення саморуку та самовиявлення в навчанні, у «розмові», готовність до вираження важливих для кожного смислів понять інформації визначаються характером навчальної середовища, яку викладач конструє разом зі студентами, орієнтуючись на індивідуальні стратегії студентів у навчанні. Тому показниками суб'єктності студентів стає поряд із професійними знаннями домінуючий когнітивний стиль.

Домінуючі когнітивні стилі студентів як показник і ознака їхньої суб'єктності розглядаються нами в руслі концепції індивідуалізації навчання. Згідно з нею, своїм досвідом, а також аналізом психолого-педагогічної літератури, ми виділяємо шість типів індивідуальних стилів студентів у пізнавальній діяльності (і відповідних їм когнітивних стилів індивідуальності студентів до комунікативної діяльності): інтегрально-теоретичний, інтегрально-діяльнісний, інтегрально-емоційний, диференційно-теоретичний, диференційно-діяльнісний, диференційно-емоційний.

Виділені домінуючі типи когнітивних стилів у пізнавальній і комунікативній діяльності надають можливість диференціювати індивідуальний характер суб'єктності студентів і передбачають постійний аналіз складної структури комунікативної діяльності студентів в освітньому процесі (мотивації, мети, завдань, дій, операцій, продуктів діяльності). Відповідні педагогічні стратегії дають змогу диференціювати студентів відповідно до їхніх домінуючих когнітивних стилів за ролями-позиціями в полілозі та взаємодії, які визначаються як «доповідач» (автор повідомлення), «розуміючий», «конструктивний критик», «організатор»; і ці позиції розгортаються в тій самій логіці, що й сутність мислення людини загалом (від ініціативного виступу, судження – до розуміння, уточненого судження – далі до конструктивної критики, виявляє слабкі й сильні сторони – потім до дослідження та організації обговорення, рефлексії на постановці нових цілей) [12].

Значуще місце в цій структурі суб'єктності студента посідає третій, власне діяльнісний (соціальний) компонент. Самовизначаючись і самовиявляючись через уключення в діяльність, суб'єктність студента до неї не зводиться, тому що особистісний простір його – це й індивідуальна його психофізіологічна організація, реальні зв'язки та відносини з природним і соціальним середовищем, це й наслідки раніше складних стосунків зі значущими людьми. Соціальна (комунікативна) діяльність виступає насамперед як найважливіша форма активності студента як «автора» свого життя, що організує та реалізує способи існування цього «авторства» в суспільстві, у пізнанні, навчанні, спілкуванні. Головне в ній – ефективно брати участь у складній міжособистісній взаємодії; володіти когнітивними, емоційними та моторними способами поведінки, які ведуть до позитивного співвідношення; «руху від поверхової соціально-символічної орієнтації в підлітковому віці до багатопланової системи оцінок і орієнтації на співробітництво в юнацькому віці».

Комунікативний компонент суб'єктності студента містить оволодіння системою знань про соціальну дійсність і себе; комплекс організаційно-комунікативних умінь; орієнтацію в комунікативних засобах, притаман-

них національному та професійному менталітету, виражають його «освоєний рольовий репертуар» [5] у межах цього «студентського статусу»; здатність до саморегуляції та самоконтролю в спілкуванні. Згідно з теорією соціального навчання Д. Роттера, у комунікаціях локус контролю особливо значущий. Студент з екстернальним локусом контролю вважає, що його успіхи та невдачі регулюються зовнішніми факторами, такими як оточення, впливові люди, доля; а студент з інтервальним локусом контролю вірить у те, що його удачі та невдачі визначаються його власними діями і здібностями [11, с. 419]. Пристосованість до важких ситуацій забезпечує рівень його екокомпетентності (усвідомлення своєї групової, статусної, статевої, національної належності, інтуїція, знання, відчуття своїх сильних і слабких сторін, можливостей і ресурсів, розуміння причин своїх промахів і помилок у минулому (у суб'єктивному досвіді)); а також рівень вербальної компетентності – доречність висловлювань, урахування контексту й підтексту висловлювання, відсутність труднощів у письмовій мові, варіативність інтерпретації інформації, метафоричність мови, хороша орієнтація у сфері оцінних стереотипів і шаблонів.

Критерієм цього компонента стає комунікативний (поведінковий) критерій. Показником його є самоконтроль і організаційно-комунікативні вміння. Організаційні (мобілізаційні, інформаційні) вміння студента виявляються в характері активності: це вміння самонавчатися спілкування, індивідуальні навички та прийоми пізнавальної діяльності у взаємодії з іншими людьми; застосування в проблемних і конфліктних ситуаціях одержуваних знань про людину й соціум; прийоми самовладання, розумне використання прийомів заохочення, схвалення, несхвалення, підтримки, підкріплення в навчальних дискусіях; вміння здобувати інформацію з різних джерел, у тому числі електронних, узагальнювати, систематизувати; структурувати її з метою передавання обміну; логічно правильно будувати процес передачі інформації; володіти культурою постановки питань; вміння розв'язувати конфлікти; ефективно використовувати технічні засоби та засоби наочності (графіки, схеми, малюнки). Продуктами освоєння й побудови досвіду «свідомі комунікації» в освітньому процесі стане соціальна (та професійна) компетентність, володіння технологією співробітництва.

Поняття «комунікативна діяльність» і «суб'єктність студента» взаємодетерміновані, рівень сформованості суб'єктності визначається поданими показниками.

Отже, на підставі проаналізованих філософсько-педагогічних досліджень про розвиток і «просування» суб'єктності варто розрізнити три рівня сформованості суб'єктності студента: 1) низький рівень як стартовий: характер – репродуктивно-імітаційний (слабка успішність, ускладнена адаптивність до соціального середовища та навчальних комунікацій, відносна особистісна задоволеність, «імітація діяльності», слабо виражена потреба в досягненнях, невміння долати комунікативні бар'єри); 2) середній рівень – необхідний, але недостатній, за якістю – діяльнісно-регулювальний (задовільна навчальна активність, деяка інертність у відносинах і характері вбудовування в комунікативні ситуації, мотивована соціальна поведінка, задовільний суб'єктивний досвід продуктивних комунікацій і освоєння інформації); 3) високий рівень – як необхідний і достатній; за характером – творчо-перетворювальний (виражена навчально-пізнавальна активність, стійка система соціальних вчинків, розвинений соціальний інтелект, визначеність соціальних мотивів і переваг, володіння технічними засобами інформації, творчість і залучення до лідерського дій у знаходженні й обміні інформацією).

Отже, поняття «суб'єктність студента» виражає функціонально-рольову та особистісну сторони в педагогічних відносинах. Розуміння змісту й структури суб'єктності студента уможливило вплив на молоде покоління, здійснення реальних перетворень не тільки в пізнавальній, емоційно-вольовій і особистісній сферах.

Література

1. Адлер Г. НЛП в действии / Г. Адлер. – СПб. : Питер, 2002. – 192 с.
2. Войцванг П. Десять заповедей творческой личности / П. Войцванг. – М. : Прогресс, 2000. – 242 с.
3. Волочков А.А. Активность студента как фактор психического развития (гипотеза, модели, факты) / А.А. Волочков // Психологический журнал. – 2003. – Т. 24. – № 3. – С. 22–31.
4. Золкина И.Г. Развитие личности будущего учителя как субъекта / И.Г. Золкина. – М., 2001. – 85 с.
5. Куницына В.П. Межличностное общение / В.П. Куницына, Н.В. Казаринова, В.М. Поголина. – СПб. : Питер, 2002. – 544 с.
6. Купер К. Индивидуальные различия / К. Купер. – М. : Аспект Пресс, 2000. – 282 с.
7. Леонтьев А.Н. Деятельность, сознание, личность / А.Н. Леонтьев. – М. : Политиздат, 1975. – 224 с.
8. Немов Р.С. Психология : [учеб. для студ. высш. пед. учеб. завед.] в 2 кн. / Р.С. Немов. – М. : Владос, 1994. – Кн. 1 : Общие основы психологи. – 1994. – 576 с.
9. Российская педагогическая энциклопедия (РПЭ). – М. : Изд-во «Большая российская энциклопедия», 1993. – Т. 1. – 1993. – 607 с.
10. Столяренко Л.Д. Основы психологии / Л.Д. Столяренко. – Ростов н/Д. : Феникс, 1996. – 736 с.
11. Шевандрин Н.И. Психодиагностика, коррекция и развитие личности / Н.И. Шевандрин. – М. : Гуманит. изд. центр «ВЛАДОС», 1999. – 512 с.
12. Шентенко П.А. Методика и технология работы социального педагога : [учеб. пособ. для студ. высш. пед. учеб. завед.] / П.А. Шентенко, Г.А. Воронина ; под ред. В.А. Сластенина. – М. : Издательский центр «Академия», 2001. – 208 с.

Анотація

Разуменко О. О. Формування суб'єктності студента як передумова педагогічних відносин. – Стаття.

У статті аналізується поняття суб'єктності студента, яке розглядається як якісна й динамічна характеристика людини, що являє собою індивідуальний стиль активності, «цілісний образ себе» в діяльності. Суб'єктність студента формується та розвивається найбільш інтенсивно як орієнтація на відповідність вимогам діяльності й середовища, подана в роботі компонентами: ціннісно-емоційним, когнітивно-змістовим і діяльнісно-соціальним. Ціннісно-емоційний компонент суб'єктності студента визначається як «причина себе», тобто як базова потреба будувати своє життя відповідно до вимог освітньої діяльності й своєї індивідуальності, емоційно-особистісного ставлення до одержуваної інформації, «органічної» потреби в розвитку, зростанні, спілкуванні, «укріпленні» себе, потреби вільно визначити себе щодо цілісного ходу життя. Когнітивний (змістовий) компонент містить навчально-пізнавальну активність, пізнавальну самостійність, рефлексивну активність, самоосвітню активність. Усі ці види активності об'єднані характером самовияву, самовираження студента в навчанні, спілкуванні та взаємодії з педагогом, іншими студентами. Соціальна (комунікативна) діяльність виступає насамперед як найважливіша форма активності студента як «автора» свого життя, що організує та реалізує способи існування цього «авторства» в суспільстві, у пізнанні, навчанні, спілкуванні. Поняття «комунікативна діяльність» і «суб'єктність студента» взаємодетерміновані.

Ключові слова: педагогічні відносини, суб'єкт, суб'єктність студента, ціннісно-емоційний компонент, когнітивно-змістовий компонент, діяльнісно-соціальний компонент.

Аннотация

Разуменко О. О. Формирование субъектности студента как предпосылка педагогических отношений. – Статья.

В статье анализируется понятие субъектности студента, которое рассматривается как качественная и динамическая характеристика человека, представляющая собой индивидуальный стиль активности, «целостный образ себя» в деятельности. Субъектность студента формируется и развивается наиболее интенсивно как ориентация на соответствие требованиям деятельности и среды и представлена в работе компонентами: ценностно-эмоциональным, когнитивно-смысловым и деятельно-социальным. Ценностно-эмоциональный компонент субъектности студента определяется как «причина себя», то есть как базовая потребность строить свою жизнь в соответствии с требованиями образовательной деятельности и со своей индивидуальностью, эмоционально-личностным отношением к получаемой информации, «органической» потребностью в развитии, росте, общении, «укреплении» себя, потребностью свободно определить себя по отношению к целостному ходу жизни. Когнитивный (содержательный) компонент содержит учебно-познавательную активность, познавательную самостоятельность, рефлексивную активность, самообразовательную активность. Все эти виды активности объединены характером самопроявления, самовыражения студента в обучении, общении и взаимодействии с педагогом, другими студентами. Социальная (коммуникативная) деятельность выступает, прежде всего, как важнейшая форма активности студента как «автора» своей жизни, что организует и реализует способы существования этого «авторства» в обществе, в познании, обучении, общении. Понятие «коммуникативная деятельность» и «субъектность студента» взаимодетерминированы.

Ключевые слова: педагогические отношения, субъект, субъектность студента, ценностно-эмоциональный компонент, когнитивно-смысловой компонент, деятельно-социальный компонент.

Summary

Rozumenko O. O. Formation of student subjectivity as a prerequisite for pedagogical relationships. – Article.

The article analyzes the concept of student subjectivity, which is regarded as a qualitative and dynamic characteristics of the person, which is the individual style of activity, “a complete image of oneself” in activity. Student subjectivity is intensively formed and developed as the focus on compliance with activities and environment and it is presented in such components as value-emotional, cognitive-informative and action-social. Value-emotional component of student subjectivity is defined as “the reason of oneself”, that is a basic need to live their lives according to the requirements of educational activities and ones personality, emotional and personal attitude to the information received, “organic” need in development, growth, communication, “fortification” of oneself, a need to freely define oneself in relation to the whole course of life. Cognitive (content-related) component contains educational and cognitive activity, cognitive autonomy, reflexive activity, and self-educational activity. All these types of activity are combined with the character of self-realization, self-expression of the student in learning, communication and interaction with the teacher and other students. Social (communicative) activity primarily serves as an important form of student activity as the “author” of his life, who organizes and implements ways of existence of this “authorship” in society, knowledge, training, and communication. The concept of “communicative activity” and “student subjectivity” are inter-determined.

Key words: pedagogical relationship, subject, student subjectivity, value-emotional component, cognitive and content-related component, and active social components.